

³¹ Там же, арк. 176.

³² Там же.

³³ Там же, арк. 151—152.

³⁴ Там же, арк. 148—151.

³⁵ Там же, арк. 140.

³⁶ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 266.

³⁷ Там же.— С. 274.

³⁸ Там же.— С. 274, 277.

³⁹ Там же.— С. 290.

⁴⁰ Там же.— С. 324.

С. А. Лепявко (Чернігів)

Повстання К. Косинського (1591—1593 рр.)

Мета даної статті — якомога докладніше висвітлити перебіг подій першого козацького повстання. Історіографія з цієї проблеми, на перший погляд, досить значна, адже згадки про повстання під проводом Криштофа Косинського зустрічаються в усіх узагальнюючих працях з історії України. Однак при ближчому розгляді виявляється дещо парадоксальна ситуація — цей рух практично ніколи (за одним винятком³¹) не був предметом спеціальних наукових студій. Події 1591—1596 років діявали більш-менш повне відображення у контексті історії козащини або історії України польської доби. Найбільш ґрунтовно це питання висвітлено у працях Ф. Николайчика і В. Доманицького, а також у відповідних розділах творів Д. Яворницького і М. Грушевського³².

Досить поважний проміжок часу, що минув відтоді, робить очевидною потребу повернутися до вивчення історії повстання Косинського і козацьких війн * кінця XVI ст. в цілому. До того ж, з'явився ряд нових документів, виявлених сучасними українськими істориками (Ю. Мициком³³, П. М. Кулаковським³⁴ та автором статті). На жаль, їх не так багато, як хотілося б, особливо у порівнянні із знахідками документальних матеріалів щодо подій 1594—1596 років. Крім того, і хронологічно наявні документи розміщені дуже нерівномірно. Це дає можливість докладніше спинитися лише на окремих сюжетах повстання Косинського.

Одним з найважливіших питань концептуального характеру, пов'язаних з козацькими повстаннями кінця XVI ст., є з'ясування їхніх причин. Різні історіографічні школи особливо виділяли серед них релігійний фактор — боротьбу за православ'я проти унії й католицизму (українська історіографія XVII — першої половини XIX ст.), становий конфлікт — несумісність общинного ладу козацтва з державним устроєм Речі Посполитої (В. Антонович, М. Костомаров, Ф. Николайчик), соціально-класові мотиви (П. Куліш, Д. Яворницький, В. Доманицький, радянська історіографія). Автор поділяє думку, що перші козацькі війни були викликані двома групами причин. Одна з них — станові, пов'язані з внутрішнім розвитком самого козацтва, а друга, яка мала загальноукраїнський характер — це зміна суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації в Україні у зв'язку з процесом другого закріпачення селянства і Люблінською унією 1569 року. В цілому можна погодитись із загальноприйнятим трактуванням другої групи причин, тому спинятися на них окремо немає потреби. Зазначимо тільки, що нещодавно в радянській історіографії друге закріпачення селянства, характерне для всієї Східної Європи, нерідко видавалося за наслідки Люблінської унії, що не зовсім вірно. Насправді вона лише прискорила темпи соціально-економічної еволюції українського суспільства, не змі-

нивши принципово її напрямку. Наслідки Люблінської унії були дійсно вагомими у національно-релігійній сфері, але вони почали реально відчуватися приблизно з 1596 року. Для зав'язки повстання Косинського релігійний фактор не мав ніякого значення. Натомість у першому козацькому виступі особливо яскраво проявилися суто станові мотиви. Тому спинимося на них докладніше, що потребує бодай короткого розгляду процесу становлення козацтва у другій половині XVI ст.

У цьому складному питанні автор виходить з концепції, за якою козацтво розглядається як безпосередній спадкоємець нижнього прошарку військовослужбового населення України литовської доби — дрібних бояр і військових слуг***. Ця наступність простежується по кількох напрямках. Перший — бояри-слуги фізично поповнювали собою ряди козацтва. Другий — козацтво перейняло суспільні функції боярів-слуг — військову прикордонну службу. І третій — воно успадковувало станові привілеї своїх попередників. У Великому Князівстві Литовському боярство обіймало собою майже все військовослужбове населення. Разом з князями воно становило єдиний феодальний, у розумінні військово-рицарський, клас-стан. Це відповідало класичному тричленному поділу середньовічного суспільства на священнослужителів, воїнів і трударів. Найбільш численні прошарки цього класу-стану — дрібні бояри і військові слуги — були литовсько-руською аналогією західноєвропейського рицарства. Саме за їх рахунок забезпечувались як військова могутність Великого Князівства Литовського в цілому, так і оборона українських земель, зокрема. Так, за часів Вітовта проводилася цілеспрямована політика щодо посадження на українському прикордонні служилого боярства різного походження.

Розквіт цього стану в державі припадає на XV ст., яке дістало назву «золотого віку боярства». Однак невдовзі, протягом першої половини XVI ст., становище боярства зазнає серйозних змін. Поширення вогнепальної зброї докорінним чином змінило військову справу в Європі і зробило непотрібним утримання дрібного рицарства. Водночас там йшов процес переосмислення місця феодального класу в суспільстві. Він перетворювався з класу-стану воїнів у клас землевласників. При цьому з ліквідацією численних ступенів ієрархії, ревізією прав на шляхетство і землеволодіння відбувалася його внутрішня консолідація. На території Вел. Кн. Литовського цей процес забезпечувався різними заходами (вивід прав шляхетства 1522 р., попис війська 1528 р., ревізії замків 1545 і 1552 рр., волочна поміра 1557 р., статuti), а на Україні додатковим чинником стала Люблінська унія. В результаті весь удар правових реформ, спрямованих на консолідацію пануючого класу припав на дрібних негербованих воїнів — бояр-слуг. Тоді як верхній прошарок боярства був визнаний повноправною шляхтою, зем'янами, то дрібне боярство і військові слуги мали або зникнути із суспільного життя, або перетворитись у державно чи феодально залежних селян.

Знищення дрібного негербованого рицарства відбувалося досить швидкими темпами. Так, у 1591 р. луцький староста О. Семашко скаржився, що «останніх шість бояр, які там ледве при старостві луцькому zostалися і на послуги уставичні головного староства (Волинського воєводства.— С. Л.), тобто до сеймиків, військових листів і всіляких універсалів... мною по повітах розсилалися» перетворювалися у панських підданих⁵. Природньо, що це призводило до конфліктів між залишками боярів-слуг і феодальною державою. Тому значна частина українського боярства була змушена шукати притулку в козацтві. Цим можна пояснити той факт, що на Південній Київщині і Брацлавщині боярство-слуги зникають наприкінці XVI ст. без будь-якого видимого опору, натомість з'являється сильне козацтво. І це тоді, коли на інших територіях Вел. Кн. Литовського і України боярство-слуги вели довгу і вперту боротьбу за своє існування і тому змогли частково зберегти себе (бояри Овруча, Бара, Остра).

Показачення бояр-слуг Придніпров'я відбулося досить легко і безболісно, оскільки саме вони становили основу козакуючого населення протягом всього XVI ст. Після державної служби це була друга, неофіційна сфера прикладання їхніх сил. З втратою свого офіційного статусу і державної служби єдиним заняттям для цих людей стає козакування, тобто військово-промислова діяльність на кордоні на свій страх і ризик. Втрачають бояри-слуги і свою назву, яка відображала їхнє колишнє суспільне становище. Вони стають у повному смислі слова «козаками» — вільними людьми. Нерозвинутість феодальних відносин на Придніпров'ї дала їм змогу зберегти особисту свободу без особливих зусиль. Показавшись, давнє українське рицарство стало тим стрижнем, навколо якого відбувалася консолідація всіх різношерстних представників української людності, котрі вливалися в козацтво. Бояри-слуги внесли в козацтво новий суспільний зміст, сформувавши його як окремий стан і уже під новим іменем стали вимагати визнання своїх «старожитніх» прав. Так відбулася зав'язка конфлікту між козацтвом і державною владою, який зовні виявлявся у цілій низці козацьких «свавільств», починаючи з 80-х рр. XVI ст.

Саме наприкінці цього періоду в козацтва з'являється ще одна причина для невдоволення. Території давнього, узаконеного часом козацького землеволодіння (спочатку на основі військовослужбового держання, а пізніше на правах займанщини) і ухоронництва на Південній Київщині стають об'єктом зазіхань української магнатерії. Тому саме на цих землях козацтво і магнати (а останні стояли і на чолі місцевої старостинської і воеводської адміністрації) зустрічаються уже не як союзники у антитатарській боротьбі, а як непримиренні противники. Швидке наростання цього конфлікту особливо наочно простежується на прикладі стосунків козацтва з його недавніми покровителями і вождами — князями Острозькими, Вишневецькими, Ружинськими. Таким чином, вибух козацької енергії у 90-х рр. XVI ст., вперше спрямований проти ворогів внутрішніх, а не зовнішніх, був підготовлений довгим розвитком як самого козацтва, так і суспільних відносин на території України в цілому, і на Середньому Придніпров'ї зокрема.

Перше козацьке повстання не спалахнуло раптовим великим вогнищем, як це не раз бувало пізніше в козацькій історії. Іскри козацьких свавільств розгорялися довго і повільно. Відомий набір козаків на службу Речі Посполитій (далі — РП) у 1578 р. у Львові, звичайно, не міг вирішити козацької проблеми. Заручившись лояльністю і допомогою козацтва на час московської війни, уряд сам створив можливості для його швидкого зростання і організаційного оформлення. Результати цього процесу проявилися відразу після закінчення війни. Тоді, за словами Р. Гейденштейна, «військо наше розпущене було, а багато з нього людей не звиклих до праці і не люблячих її, призвичаєних жити здобиччю в краю неприязельському, удалось до козаків. Відтоді, зміцнившись в силі, почали щоразу частіше нападати на примирені з Польщею краї, грабувати і палити»⁶. Очевидно, що до військових пригод найбільш охочими були вихідці з місцевого, колишнього боярського прошарку населення, а з-поза меж українських земель — близькі до них дрібні шляхтичі і слуги. Вже в 1583 р. козаки захопили і зруйнували місто і фортецю Тягин (Бендери) — опору турецького панування в Молдавії. Ця подія вперше зробила козаків широко відомими в християнських державах, і представник Ватикану першим серед західних дипломатів зав'язав контакти з козацькою верхівкою⁷. У цьому ж році вперше з'являються скарги шляхти на те, що козаки вимагають від неї стації (утримання) подібно до коронних військ⁸. Спроби Стефана Баторія діяти проти козаків політикою батога і пряника знову дали тільки короточасний результат. Після смерті Баторія, в період безкоролів'я і пов'язаних з ним міжусобиць, козаки розгорнули свою боротьбу проти турків і татар ще з більшим запалом. У 1587—1589 рр. вони

ходили на Очаків, Тягин, Білгород (Аккерман), Козлів (Євпаторію), намагалися посадити в Молдавії нового господаря — і це не рахуючи дрібніших сутичок⁹. Злива козацьких нападів викликала реакцію у протилежної сторони — турецький султан використав їх як привід для тиску на РП. Він направив кримського царя на українські землі і почав потуватися на 1590 р. до війни з Польщею. І хоча це був більше військовий демарш, викликаний необхідністю нейтралізувати Польщу перед початком великої війни проти Австрії, в польському суспільстві піднявся страшенний переполох. Напад татар у серпні 1589 р. приніс великі збитки Галичині і Поділля. Козаки, дізнавшись про цей похід ворога, здійснили великий рейд до Дністра, і поблизу м. Сороки на р. Кам'янці розбили спочатку кримського царевича, а потім у великій битві відбили напад самого царя¹⁰.

Від того часу зберігся надзвичайно цікавий лист низового товариства до великого коронного гетьмана і канцлера РП Яна Замойського. Насамперед козаки декларували своє бажання «як служили славному і святої пам'яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й. М. (його милості. — С. Л.)». Як бачимо, вже тоді часи суворого, але і уважного до козацтва С. Баторія сприймалися як ціла епоха в польсько-козацьких відносинах. Запорожці доповіли про битву з татарами, участь у ній шляхти, в тому числі сина брестського воєводи Горностая, черкаського і переяславського підстарост. Польські власті в умовах, що склалися, потребували козацького війська, і до запорожців терміново було послано реєстрового старшого Яна Орішовського, який від імені Я. Замойського просив козаків залишитися на Поділлі. Козаки погоджувалися на таку службу, але бажали оформити її офіційно, «за листом глейтовним, який якби був би нам даний, до служби К. Й. М. і в. м. нашого м. п. естесми готові і горл своїх проти неприятеля К. Й. М. не будемо жалувати»¹¹.

В той критичний для РП момент польські власті усвідомили необхідність впорядкування козацького питання. Його цілковите ігнорування було вже неможливе, насамперед з огляду на зовнішньополітичні обставини. Вимагала привести козаків до порядку і шляхта, зокрема на сеймиках литовських воєводств: «Про сваволенство людей українних і козаків низових, нехай би з пильністю строкою такою конституцією сеймовою, альбо яким способом... вирішено вперед було»¹². Тому за 1590 р. маємо цілу серію державних актів, пов'язаних з козацтвом. На весняному сеймі 1590 р. щодо нього були визначені, так би мовити, програма-мінімум і програма максимум. Перша була розрахована на поточний момент і передбачала у випадку дійсної загрози війни з Туреччиною можливість найму на службу до 20 тисяч козаків при загальній чисельності війська до 110 тисяч чоловік¹³. Програма-максимум — спеціальна сеймова конституція — визначала цілий комплекс заходів щодо приведення козацтва до покори. Серед них: набір козацького реєстру, призначення козацької старшини з шляхти, суворий облік реєстровців, вигнання свавільників (нереєстровців) з Низу і розташування там реєстру, розправа за будь-які спроби походів на сусідні держави, нагляд місцевих урядовців за населенням і реєстровцями, заборона постачання нереєстровців зброєю, порохом, продовольством та ін.¹⁴.

Відповідно до прийнятих на сеймі документів король Сигізмунд III видав два універсали. Перший, від 25.IV. 1590 р. вийшов у той час, коли загроза турецької інтервенції ще не минула. Козаки, які знаходилися під керівництвом «старшого молодців запорозьких» Войтеха Чановицького, мали стати під командування брацлавського воєводи князя Януша Збаразького і отримати у останнього гроші і сукно. Кількість козаків, з огляду на ситуацію, не вказувалася¹⁵. Однак незабаром Я. Замойський уклав з турками перемир'я, давши їм великі поминки у сто сороків соболів як компенсацію за козацькі шкоди¹⁶. Необхідність

у програмі-мінімум щодо козацтва відпала. Тому новий королівський універсал від 25.VII. 1590 р. передбачав заходи по виконанню сеймової конституції щодо загального впорядкування козацтва відповідно до програми-максимум. На службу мало бути набрано 1 тис. чол. «пахолків цвічоних і до бою годних». Старшим над ними призначався снятинський староста Микола Язловецький, а поручником (реально — практичним керівником) Ян Орішовський, який значився ще в козацькому реєстрі 1578 р. Вони особисто мали відбирати кандидатів до реєстру і стежити за ними. Завдання реєстрового загону полягало в тому, щоб не допустити свавільних людей до сусідніх держав і охороняти кордон від ворога. Для кращого контролю над запорожцями у Кременці планувалося збудувати дерев'яний замок ¹⁷.

Скарбові записки 1590 р. свідчили, однак, про те, що козаків налічувалося не одна тисяча, а три. З них дві тисячі мали отримувати плату по п'ять злотих на квартал, а одна — по п'ятнадцять злотих ¹⁸. Цілком можливо, що цифра в дві тисячі відноситься до запорожців, які були в основному піхотою і стояли на Поділлі під рукою Я. Збараського, а одна тисяча — це реєстровий загін кінноти Яна Орішовського. В скарбових записках йдеться тільки про набір людей за відповідну плату, тобто, скоріш за все, коли турецька небезпека минула, про відбуту низовцями службу просто забули і нічого їм не платили. А універсал до реєстровців був, крім іншого, ще і фактичним підтвердженням продовження їхньої служби, хоча плата їм теж була зменшена ¹⁹.

Пильну увагу істориків завжди привертало ще одне рішення польських властей — про роздачу земель на українському прикордонні особам шляхетського стану, пов'язаним з козацтвом ²⁰. Зокрема, В. Чановицькому, який мав отримати Трахтемирів і Бориспіль, К. Косинському — Рокитну і Ольшаницю, Загоровському — Володарку і Розволож. Про те, що це рішення намагалися втілити в життя, свідчить процедура оголошення про введення цих осіб у володіння маєтностями, здійснена королівським дворянином у київському гродському суді ²¹. Ким були названі особи? Войтех Чановицький, як ми вже знаємо, був на той час старшим, або гетьманом, низових козаків ²². Загоровський (очевидно, Федір Загоровський, хоча були ще його брати Андрій і Олександр) обіймав посаду королівського ротмістра і в 1589 р. командував гусарською ротою ²³. Він служив у польській армії ще за С. Баторія, а життя своє скінчив у 1612 р. в битві над Прутом в Молдавії, де командував козацькою ротою коронного війська. В 1590 р. Я. Замойський особисто просив у короля дати Загоровському винагороду за вірну службу ²⁴. Наприкінці 1590 р. Загоровський вже був у Галичині, де разом з іншими жолнірами вимагав належної їм плати, але поводить себе лояльно щодо властей ²⁵. Він був направлений до низовців десь наприкінці 1589 — на початку 1590 р., оскільки в універсалі короля до козаків від 25.IV. 1590 р. вказується, що «через посланців наших Загоровського і Косинського раніше те до вас писали» ²⁶.

Згадку в такому контексті імені К. Косинського можна вважати досить несподіваною знахідкою, яка коригує наші знання про цього історичного діяча. Отже, Загоровський і Косинський були направлені королем до козаків з розпорядженням приєднуватися до Я. Збараського для оборони Поділля. Однак це суперечило існуючому порядку, за якого королівські укази передавались адресатам дворянами — коморниками короля. Ні Загоровський, ні Косинський такими коморниками бути не могли, бо за виконання подібного доручення їм би ніхто не надавав земельних пожалувань. Очевидно, що або звичний порядок був порушений, або їх супроводжував королівський чиновник. Поява Загоровського і Косинського серед осіб, чий зв'язок з козацтвом був визнаний офіційно, могла пояснюватись тільки курсом уряду на зміцнення козацького керівництва надійними людьми. Тому тимчасове перебування

серед низовців досвідченого у військовій справі Загоровського цілком зрозуміле.

Проте питання з Косинським виглядає не так просто. У пописах військ кінця XVI ст. його імені дослідники не виявили. Не зустрічався він і в королівському оточенні. Про походження К. Косинського відомо тільки, що він родом з Підляшшя²⁷, де жили й інші представники роду Косинських²⁸. Першу згадку про нього дослідники пов'язують з іменем козацького старшого Криштофа, який сторожив татар на Низу у 1586 р.²⁹. І хоча на той час серед козацької старшини міг бути не один Криштоф (десять років пізніше, у 1596 р., знаємо Криштофа Кремпського), все ж є підстави припускати, що це був саме Косинський. Чому? Бо пізніший авторитет Косинського серед козащини ґрунтувався як на відповідних рисах його характеру, так і на доброму знанні Косинським козацьких прагнень, психології, звичаїв, способу життя. Очевидно, цей шляхтич немало років віддав козакуванню, а наприкінці 1589 — на початку 1590 р. якимось чином потрапив у поле зору польського уряду, який вирішив використати його у своїх інтересах. Можливо, що ставка уряду була б правильною, якби не дві звичні для РП події. Перша — козакам, як і жолнірам, не були виплачені гроші. Друга — ще не отриманий Косинським маєток прибрали до рук українські магнати — О. Вишневецький і Я. Острозький. О. Вишневецький нібито купив цей маєток у Косинського³⁰, а потім продав його Я. Острозькому³¹. Тоді як другий акт продажу-купівлі не викликає сумнівів і засвідчений офіційно, то купівлі землі у Косинського або не було зовсім, або це було формальне прикриття фактичного грабунку магнатом дрібного шляхтича. У всякому випадку, належного документа, де Косинський засвідчив би добровільність цього акту, не існує.

І тому, якщо Загоровський спокійно покинув низовців і продав права на свій маєток³², то Косинський став заводієм козацьких заворушень. Його особисті мотиви можна розцінювати тільки як привід, невеликий поштовх, той особистий фактор, без якого не може обійтись початок будь-якої справи. Настрій Косинського повністю відповідав на той момент настрою козацтва, ошуканого урядом. Несплата грошей була головним приводом до повстання, але за ним крилися більш глибокі соціальні причини, розглянуті нами вище. Питання про плату мало для козаків принциповий характер. Постійно підкреслюване ними бажання служити королю і РП відображало глибинні пласти свідомості козацтва, основою якої була свідомість військовослужилого боярства. Відмова від військових послуг боярства була свого часу одним з проявів процесу його ліквідації як суспільного стану. Отже, козацтво-боярство прагнуло повернути собі втрачене становище. Обіцянка козакам плати на початку 1590 р. мала означати для них фактичне визнання урядом їхньої служби, а, отже, і відновлення їхнього попереднього суспільного становища. Тому розпуск козацького війська і відмова від виплати вже заслужених грошей були сприйняті як подвійний удар — соціальний (новий крах ілюзій щодо можливості співробітничати з властями) і матеріальний.

Для кращого розуміння соціально-політичної обстановки навколо козацтва в 1590—1591 рр. варто поглянути на процес, який розвивався паралельно з початком козацького повстання, а саме поведінку жолнірів РП, яким також не виплатили плату за останні роки. Жолніри на чолі з ротмістрами і товаришами, тобто шляхтичами, ще в кінці 1589 р. вчинили в Галичині справжній бунт. Львівський староста М. Гербурт бідкався, що «люди свавільні... збитки великі і морди чинять», а найбільш прикро те, що «ті хто це чинить є жолнірами»³³. На них скаржилася королева Анна, волинська шляхта та ін.³⁴. Король вимагав від жолнірів припинити свавільство в районі Самбора — «абисми тим клотням в. м. дали спокій»³⁵. Польний гетьман С. Жолкевський намагався ввести справу в законне русло, і прийнята під його впливом у вересні

1590 р. в Глинянах ухвала ротмістрів коронного війська вимагала негайного вирішення питання на найближчому сеймі³⁶. Однак ще цілий рік, аж до сплати грошей, жолніри не заспокоювались. Недаремно І. Бельський зауважив, що «з жолнірами пекла було досить»³⁷.

Очевидно, що коли вірні піддані корони дозволяли собі таку поведінку через недотримання державою своїх зобов'язань, то і вічно свавільне козацтво мало всі підстави для бунтів. У 1590 р. окремі козацькі загони гостювали навіть в білоруських землях — околицях Бобруйська і Слуцька³⁸. В Бихівській волості козацькі старшини Я. Осовський, А. Рогаčovський і Ф. Полоус від імені гетьмана В. Чановицького вимагали податок на козаків, зброю і продовольство³⁹. Не випадково князь К. Острозький восени 1591 р. писав, що козаки «вже два роки свавільно по містечках і селах шляхетських не тільки живність і чинші грошові брали, а і люд невинний наїжджали і побирали»⁴⁰.

Більш далекоглядні польські діячі розуміли необхідність зняти напругу у відносинах з козацтвом і виплатити їм гроші. Проте державна машина країни вперто не бажала розставатися з тими фінансовими крихтами, які їй давала шляхта. Так, Я. Потоцький, кам'янецький староста і керівник військової оборони подільського прикордоння, в червні 1591 р. одержав від коронного підскарбія розпорядження взяти на козаків гроші в Раві Руській з місцевої кварти, але це не відповідало встановленому порядку⁴¹. Про плату козакам «бідкались» Я. Замойський, М. Гербурт і навіть львівський католицький архієпископ⁴², але в першій половині 1591 р. козаки її так і не побачили. Офіційний козацький старший М. Язловецький писав до Я. Замойського про необхідність заплатити козакам, щоб запобігти новій біді. А біда насувалася хоча б тому, що низовці, звільнені поведінкою державної влади від обов'язків перед нею, знову збиралися в походи на «неприятеля хреста святого». Частина з них на чолі з Горностаєм ніби-то збиралася на море, а кілька тисяч чоловік під керівництвом Косинського хотіли йти в Молдавію⁴³. Імовірно, що у листі М. Язловецького загадано про спробу козаків вибратися до Молдавії з новим претендентом на молдавське господарство, що надзвичайно налякало польські власті. За розпорядженням короля, М. Язловецькому все ж вдалося умовити козаків, очевидно, знову обіцянками плати, і похід в Молдавію не відбувся⁴⁴.

В результаті козацька енергія була направлена у протилежному напрямку — на волость і конкретніше — проти князів Острозьких. Для такої персоніфікації козацького невдоволення були свої причини. Перша — рід Острозьких (Костянтин Острозький і його сини Януш і Олександр) уособлював у собі владу РП на українських землях, оскільки займав ключові посади в місцевій адміністрації (київського і волинського воевод та численних старост); друга — це надзвичайна розгалуженість маєтностей Острозьких, у зв'язку з чим діяльність козацтва в будь-якій частині України обов'язково зачіпала і маєтки Острозьких; третя — це особистий конфлікт Косинського і Острозьких за маєток Рокитне; четверта — К. Острозький, поряд з іншими українськими урядовцями, перекрив козакам шлях в Молдавію, виставивши проти них військові залоги на прикордонні.

Унікальним джерелом до вивчення початкового етапу козацького повстання є лист К. Острозького до сенаторів РП за вересень 1591 р. Надзвичайна інформативність і незвичність поданих цим документом фактів значною мірою змінюють наші уявлення про розміри козацького руху в 1591 р. Острозький повідомляє, що першим містом, яке захопили козаки, був Пиків. Козаки зайняли місто і замок, забрали там зброю і маєтності⁴⁵. На чолі їх мав бути сам Косинський, бо саме з Пикова у серпні 1591 р. він надіслав листа своїм «ласкавим панам-товаришам». Косинський закликав їх до об'єднання і, нагадавши, що влада уже другий рік водить їх за ніс з платою, зауважив, що «мусимо самі промишляти»⁴⁶. Не буде зайвим повторити, що подібний спосіб віднов-

лення справедливості був традиційним і серед жолнірів РП. А для розвитку козацького руху важливим чинником було те, що плату не отримали як реєстровці, так і низовці, тобто в цьому питанні Косинський міг апелювати до обох складових частин козацтва.

Невдовзі козаки зайняли Білгородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. В Білу Церкву ввійшов п'ятитисячний (за даними К. Острозького) загін на чолі з Косинським, який наказав білоцерківцям присягати собі як козацькому гетьману. Коли ж п'ять чоловік, очевидно, шляхтичів, «присягати і під страхом смерті не хотіли, бо вже Й. К. М. присягали, тих п'ятьох перед собою зараз казав розстріляти». Приблизно одночасно мали скласти присягу Косинському жителі Канева і Черкас. Потім він направив козаків до Богуслава, новозбудованого Корсуня і Переяслава, щоб прийняти присягу від їх жителів. Вимагав Косинський і грошові чинші на своє військо, зокрема в Паволочі і Фастові. А потім, коли Якуб Претвич привіз-таки невелике королівське жалування, Косинський роздавав разом з ним побрані по містах і селах податки. Запізніла королівська подачка вже не могла зупинити козацтво. Було відомо, що Косинський збирається йти на Київ. Коли ж умовляти бунтівників до покори приїхав авторитетний у козацьких колах Ян Орішовський, то «мало його не устріляно, аж ледве з Білої Церкви втік». Швидке і неочікуване розгортання подій на волості перелякало старого К. Острозького. Він із своїм сином Янушем (на той час волинським воеводою) за ці місяці неодноразово просив у короля і сенаторів дати якусь раду з козаками. Острозький попереджав, що можна «з такого запалу якогось вогню сподіватися», бо «щодня ганебна міць того гультайства до нього (Косинського.— С. Л.) прибуває», і заявляв: «сам не можу тому запобігати жодним способом»⁴⁷.

Території козацької вольниці простяглись аж до прикордонних волинських міст — Костянтинова і Острополя, тобто до межі Київського і Волинського воеводств. А Київщина і Брацлавщина майже повністю знаходилися в руках козаків. Таким чином, у 1591 р. ми бачимо не повільне розгортання козацьких непослухів (цей етап козацтво пройшло у попередні роки), а справжній вибух енергії, спрямованої у досить організоване русло. Якими б міркуваннями не керувався Косинський, але розмах його діяльності був, за мірками того часу, досить значним і цілеспрямованим. Якщо грошові побори з населення, стації та інші «шкоди» були звичайним явищем і у жолнірів, то інші дії козацтва — захоплення королівських замків і примушування населення до присяги своєму війську — явно виходили за рамки тогочасних пристойностей. У діях козацтва, зовні схожих на звичайний жолнірський бунт, відразу проявилася його глибинна ворожість до існуючих шляхетських порядків і прагнення перекроїти їх на свій лад.

На жаль, ми маємо обмежені можливості для аналізу послання К. Острозького до сенаторів РП. Перевірити всі наведені ним факти неможливо. Однак для звинувачення його в занадто буйній фантазії (припускаючи деякі перебільшення) все ж немає особливих причин. А загальна сукупність інформації про події 1591 р. на українських землях дає підстави твердити про достовірність цього джерела. Одним з небагатьох документів, які засвідчують описані у К. Острозького події, є скарга Януша Острозького на побрання його привілеїв і маєтностей в будинку білоцерківського підстарости князя Дмитра Курцевича-Булиги. Косинський особисто навідався до комори князя і спустошив її «місяця грудня двадцять дев'ятого дня виїжджаючи з Білої Церкви». Таке довге перебування Косинського в місті — приблизно з вересня по грудень — цілком реальне, бо, згідно з даними К. Острозького, Біла Церква служила для нього своєрідною резиденцією. Білоцерківці мали гостинно приймати своєвольців, оскільки самі належали до них. Відомо, що у 1590 р. вони нападали на королівських жолнірів і не давали їм стацій, а пізніше діяли разом з козаками⁴⁸.

Скарга Я. Острозького на козаків була викликана необхідністю розпочинати довгий процес відновлення пограничних «мамранів княжати його милості пана воеводи Київського, яко і його милості пана воеводи Волинського на староство Білоцерківське і Богуслав, також і на кгрунт Розволовський і Велику Слободу і на Рокитну належачі, до схованя князю Булизі дані»⁴⁹. Згадка серед цих паперів про «мамран» на Рокитне служить серйозною підставою для того, щоб пов'язувати дії Косинського з його особистими претензіями до Острозьких. Тому, наїздаючи на будинок підстарости, він, мабуть, мав на меті зайвий раз насолити могутнім суперникам.

Красномовна згадка у листі К. Острозького про те, що Косинський до переяславців «вже послав упоминаючи, якщо йому присягнути хочуть, то їм все вибачити хоче»⁵⁰, виводить нас на заплутану історію взаємин козаків з жителями цього міста. Конфлікт між ними тягнувся десь з 1589—1590 рр. Переяславці (чи то міщани, чи то місцевий уряд) побили і пограбували декілька сот козаків. Низовці внесли з цього приводу протест і розглядом справи мала займатися спеціальна комісія, утворення якої свідчило про те, що події розвивалися у той час, коли козаки ще були потрібні державі і не підняли відкритого бунту. Однак ця комісія начебто була затримана козаками у Василькові, де під їхнім тиском заочно накладала на переяславців штраф у 150 тисяч кіп литовських грошей, але пізніше відмовилася від свого рішення. У свою чергу, міщани 15 січня 1592 р. вимагали нового судового розгляду справи⁵¹.

Невідомо, склали переяславці врешті-решт присягу Косинському чи ні, але ми знаємо, що при зайнятті міста козаками сталася велика збройна сутичка — єдина при утвердженні козаків на Київщині. Козаки вбили місцевого підстаросту і багато шляхти⁵². Спрямованість козацького гніву має показувати, що конфлікт з переяславцями, найімовірніше, був спровокований місцевою владою, а, можливо, самими Острозькими, бо посаду переяславського старости обіймав Олександр Острозький. Пізніше існування цього конфлікту підтвердив і київський єпископ Йосиф Верещинський, який згадав про нього аж у 1596 р., але виклав події у власній версії. Міщани, дійсно, покривдивши низовців, заради примирення погодилися на штраф і зібрали для них 100 тисяч злотих. Цю суму вони вручили К. Острозькому як воеводі для передачі козацтву. Однак той привласнив гроші⁵³. Якщо це дійсно було так, то ми маємо ще одну причину нелюбові козацтва до Острозького.

Скарги К. Острозького на козаків з осені 1591 р. примусили польські власті вжити проти них деякі заходи. 16 січня 1592 р. король Сигізмунд III видав універсал до українських урядовців, де, зокрема, говорилося: «Дійшло до вух наших, що на Україні воеводств: Волинського, Київського і Брацлавського свавільні люди творять великі шкоди, роблять виправи у сусідні панства, «тягнуть» за собою підданих і порушують суспільний спокій». Король інформував, що на Київщину висилається спеціальна комісія, яка має провести розслідування «звідки такі кривди і морди початок свій взяли і від котрих людей» це почалося. Комісія мала і відповідно покарати винуватців. Місцеві урядовці повинні були передавати комісарам «справи про таких людей свавільних, нам і праву непослушних», складати списки на тих жителів міст, містечок і сіл, яких немає вдома та ін.⁵⁴.

На відміну від багатьох подібних декретів, цей документ дістав своє втілення. Комісія мала досить поважний склад з шести осіб: королівський комісар Якуб Претвич, черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький, брацлавський староста Юрій Струсь, барський староста Станіслав Гульський, війський брацлавський Ян Гульський, а очолював її Микола Язловецький — офіційний патрон козацтва. Комісари, які добре знали характер козаків, вибралися на Київщину з власними військовими почтами. Вже на початку березня вони зна-

ходилися у Фастові і звідти почали переговори з козаками. Вибір ними міста для власного табору не можна вважати випадковим. Місто у той час належало київському католицькому біскупу русинського походження Йосифу Верещинському, який навіть перейменував його у Новий Верещин. Й. Верещинський прославився своєю войовничістю, планами боротьби проти татар, проектами заселення України і тісними зв'язками з козацтвом. Можливо, він взяв на себе посередництво для мирного владнання справи. Косинський, покинувши Білу Церкву, облюбував собі нову резиденцію в Трипільлі, де, почувши про комісію, укріпився у замку⁵⁵.

10 березня 1592 р. М. Язловецький направив у Трипільля «панам молодцям запорозьким» листа, в якому вимагав видачі Косинського. Козацтву пропонувався простий і заманливий варіант вирішення справи — спихнути свою вину, всі «непослухи» на Косинського: «Я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника короля його Мосці і Речі Посполитої, і розумію, що за одного лотра всі терпіти не схочете». А «коли зараз до мене, ув'язнивши того лотра, послів не пошлете, на крові вашій мстився б над Вами за помічню Божою і з людьми Пана мого»⁵⁶. Козацтво і козацька збиранина, які знаходилися в Трипільлі, на пропозиції Язловецького не погодились. А коли комісари підійшли до міста, то побачили, що реальних шансів провчити свавільців вони не мають. Козаків мало бути значно більше, ніж людей у комісарів, до того ж вони знаходилися в укріпленому замку. 14 березня комісари прийняли суворий декрет щодо козаків, який ставив їх поза законом. Пізніше ця постанова була запропонована сейму 1592 р. як проект конституції «Про погамування козаків». Однак після цього переговори продовжувалися і було досягнуто угоди, що козаки надалі будуть поводити себе сумирно, і тільки позбавлять Косинського колишнього гетьманства, не видаючи його⁵⁷. Після цього комісари пішли геть, фактично полишивши Київщину в руках козаків. За свідченням І. Бельського, М. Язловецький мав від короля ще одне завдання — на виконання ординації 1590 р. збудувати замок на Кременці, але, зрозуміло, що за тих обставин «з того всього не було ніц»⁵⁸.

Щодо наступних подій, які розгорнулися з 1592 року, то при нинішньому стані джерельної бази можна повторити слова М. Грушевського: «Факти з козацьких розрухів сього року (1592) ми взагалі знаємо у вигляді відірваних епізодів, які переважно не можемо ані хронологічно ані прагматично пов'язати одні з одними»⁵⁹. Ці уривчасті свідчення мають розглядатися з урахуванням безсумнівно відомих фактів, а саме: козаки зберегли свої сили і не поступилися позиціями на волості; за цей час не було зроблено жодної серйозної спроби привести їх до послуху і, отже, вони мали всі можливості для власного посилення. Тобто, відсутність фактів про діяльність козацтва протягом більшої частини 1592 р. теж можна вважати красномовним фактом. Ми маємо справу із стабілізацією ситуації на основі розподілу сфер впливу між козацтвом, з одного боку, і місцевою владою — в особі князів Острозьких і О. Вишневецького — з другого. Межа між ними знову-таки проходила приблизно по кордону Волинського і Київського воєводств і також по мурах кількох замків на Подніпров'ї. Одночасно козаки і «на Поділлі багато злого бродили»⁶⁰. Повне панування козацтва на Київщині засвідчує повідомлення К. Острозького у жовтні 1592 р. про буденність козацьких відвідин Києва: «Козаки низові по кількакрат на місто і на замок київський надходили і гармати, які ліпші, порох і всю стрільбу гвалтом побрали, яких і до цього часу не вернули»⁶¹. Згадаємо, що у жовтні попереднього 1591 р. Острозький повідомляв про можливість походу козаків на Київ, як про подію надзвичайну. А якщо вже столиця воєводства виконувала для козаків роль прохідного двору, то, зрозуміло, що подібна доля чекала й інші населені пункти.

Південна Київщина — давній осідок українського боярства і ко-

лишка козацтва — була готова прийняти їхню владу. Випадок у Переяславі можна назвати тим винятком, який підтверджує правило. Загалом же перше козацьке повстання характерне досить миролюбними відносинами між противниками. Цим воно відрізнялося від наступних козацьких рухів в Україні, які відзначалися озлобленістю і жорстокістю з обох боків.

У діях козаків простежується бажання зачепити насамперед князів Острозьких. Міста, які вони займали, в більшості випадків належали Острозьким, маєтки також. Однак у Острозьких було так багато володінь, що їх просто неможливо було обійти. Тому визначити, наскільки дії козацтва можна вважати спеціальним полюванням на Острозьких, важко. Очевидно, ще більше, ніж Острозьким, козаки цікавилися дрібними місцевими урядовцями. Розправа з підстаростою в Переяславі може бути прикладом, як низовці зводили рахунки з ними. Козаки, які постійно мали справу з місцевими властями, страждали від їх поборів і утисків. Місцеві урядники мали також виконувати постанови уряду про приборкання козацтва. Ці кампанії через слабкість польської держави ніяких результатів не давали, однак незадоволення козацтва подібними діями спрямовувалося проти місцевих властей. Звичайно, ті пристосовувалися до ситуації, як могли, в основному ігноруючи розпорядження Варшави. Проте загалом співжиття низовців і місцевих урядників дедалі більше набувало конфліктності. Це яскраво проявилось, скажімо, у стосунках запорожців з черкаським і канівським старостою О. Вишневецьким.

Для розвитку подій велике значення мала поведінка у цей час К. Острозького. Здавалося б, він, як керівник військово-адміністративної влади і найбільший землевласник краю, мав здійснювати енергійні заходи по приборканню козацьких свавільств. Однак князь не прагнув до боротьби, хоча мав можливість особисто виставити декілька тисяч озброєних слуг і залежної шляхти. Відповідь на таку дивну поведінку магната слід шукати у сферах економічній і суспільно-психологічній. Маєтки Острозьких на Київщині, в яких господарювали козаки, ще тільки заселялися і не приносили князю особливих прибутків. Причому це заселення відбувалося не зовсім законно з точки зору «права посполитого» — князь Острозький, користуючись своєю могутністю, масово переманював на свої землі селян від сусідньої шляхти. Отже, на Київщині козаки не могли завдати Острозькому особливих збитків. Щодо психологічного фактора, то старому князю було нелегко різко змінити взаємовідносини з козацтвом (вчорашнім козакующим боярством). Все своє довге життя він вважався покровителем низового товариства. Про тісні зв'язки Острозького з козаками неодноразово свідчили польські, турецькі і татарські інформатори ще з часів С. Баторія. Згадаємо, що перед знаменитим набором реєстру 1578 р. королівська комісія засвідчила, що найбільше козаків виходило з маєтностей К. Острозького⁶². Таким чином, каральна акція була б пов'язана для Острозького як з великими фінансовими витратами, так із загрозою остаточно втратити прихильність козацтва, якою українські магнати ще дорожили. Тому князь не хотів розправлятися з козаками своїми руками. Він просив у польського сейму допомоги, а без цього відмовлявся нести відповідальність за події у ввіреному йому владі воеводстві.

Щоб якось зменшити тиск свавільників, українські державці влітку 1592 р. спробували спрямувати їхню енергію за межі України — на спустошення московських кордонів або на виправи проти татар. Російський уряд одержав з цього приводу тривожну звістку, що «біскуп київський та князь Олександр Вишневецький та староста Остринський Лаврін Ратомський наймують чекрас отамана Косинського та інших і від короля їм сукна і гроші валяють, щоб вони йшли під Чернігів»⁶³. Посилання старост і біскупа на короля було явним перебільшенням, але не викликає сумніву, що войовничих урядовців могли підтримувати

князі Острозькі, які, крім інших урядів, тримали у своїх руках і прикордонне переяславське староство. Для подібних виправ на московські рубежі О. Вишневецький і Л. Ратомський завжди знаходили чимало бажаних. Однак на цей раз виманити козацтво з волості не вдалося. Воно направляло свою енергію в іншому напрямку — на Волинь. За деякими даними, влітку 1592 р. К. Косинський перебував у маєтку К. Острозького Острополі, на межі Волині і Київщини⁶⁴. Це змусило князя діяти, і він зробив спробу розбити Косинського, «маючи поміч від деяких околичних старост: однак людей його козаки поразили і збили»⁶⁵. Та все ж далі на Волинь козаки не посунули, і Острозький, який явно не розраховував сил противника, знову на довгий час заспокоївся.

¹ Кулаковський В. М. Перше селянсько-козацьке повстання на Україні // Укр. іст. журнал.— 1972.— № 5.— С. 92—94.

² Николайчук Ф. Д. Первые казачьи движения в Речи Посполитой (1591—1596) // Киевская старина.— 1884.— Март.— С. 426—442; Доманицький В. М. Козаччина на переломі XVI—XVII ст. (1591—1603) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ).— Львів, 1904.— Т. 60.— С. 1—23; Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ—Львів, 1909.— Т. 7.— С. 180—195; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1990.— Т. 2.— С. 67—76.

³ Автор вважає правомірним вживання до найбільших козацьких рухів кінця XVI — першої половини XVII ст. терміну «війна».

⁴ Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України.— 1986.— № 5.— С. 55—61.

⁵ Принагідно висловлюю глибоку вдячність названим дослідникам за консультації й надані для користування матеріали.

⁶ Подібна думка зустрічається в працях окремих дослідників, зокрема П. Куліша, О. Яблоновського і В. Томкевича.

⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— СПб., 1874.— Т. 1.— С. 168—170, 184; Jabłonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1897.— Т. 22.— С. 412, 448, 466—468; Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym koza-czyżny ukrainnej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1948.— Т. 37.— С. 256.

⁸ Archiwum Główny Aktów Dawnych w Warszawie (далі — AGAD).— Archiwum Zamojskich (далі — AZ).— 697.— 20.01.1591.

⁹ Hejdensztejn R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594.— Petersburg, 1857.— Т. 2.— С. 361.

¹⁰ Boratyński L. Kozacy i Watykan // Przegląd Polski.— 1906.— Późniak.— С. 21—40.

¹¹ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки.— Киев, 1904.— С. 105.

¹² Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej.— Warszawa, 1862.— С. 101; Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 58—60; AGAD — Archiwum Radzi-willów (далі — AR) V.— 1581.— С. 21.

¹³ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego.— Dział rękopisów (далі — Rps. BUW).— 46.— F. 22V. Жерела.— Т. 8.— С. 61; Archiwum domu Radziwillów // Scrip-tores rerum polonicarum.— Kraków, 1885.— Т. 8.— С. 99—100.

¹⁴ Rps. BUW.— 46.— F. 22—22 V.

¹⁵ AGAD.— AR II.— 242.— С. 2.

¹⁶ Bielski J. Op. cit.— С. 134.

¹⁷ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 2.— С. 310.

¹⁸ AGAD.— AZ.— 36.— С. 55.

¹⁹ Bielski J. Op. cit.— С. 137—138.

²⁰ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— Киев, 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 28—30.

²¹ Górski K. Historia piechoty polskiej.— Kraków, 1893.— С. 243.

²² Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 177.

²³ Volumina legum.— Т. 2.— С. 318.

²⁴ Rps. BUW.— 425.— С. 365 (документ подав П. М. Кулаковський).

²⁵ AGAD.— AZ.— 36.— С. 55; Археологический сборник документов, относя-щихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1867.— Т. 1.— С. 61.

²⁶ AGAD.— Archiwum Skarbu koronnego.— Dział 82.— 5.

²⁷ AGAD.— AZ.— 863.— С. 155; Spieralski Z. Awantury moldawskie, 1967.— С. 161.

²⁸ AGAD.— AZ.— 771.— 16.10.1590, 25.10.1590.

²⁹ AGAD.— AZ.— 36.— С. 55.

³⁰ Bielski J. Op. cit.— С. 188; Hejdensztejn R. Op. cit.— С. 317; Lu-biński S. Pisma pośmiertne.— Petersburg—Monilew, 1855.— С. 25;

- ²⁸ Rps. Kórnik.—1402.—9; Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów.—Warszawa, 1980.—Seria II.—T. 2.—S. 114; Archiwum Jana Zamojskiego.—Warszawa, 1909.—T. 2.—S. 85.
- ²⁹ Listy Stanisława Żółkiewskiego.—Kraków, 1868.—S. 34.
- ³⁰ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.—СПб., 1874.—Т. 2.—С. 447.
- ³¹ Źródła dziejowe.—Warszawa, 1894.—Т. 21.—S. 16.
- ³² Ibid.—S. 392.
- ³³ AGAD.—AZ.—190.—S. 6.
- ³⁴ AGAD.—AZ.—648.—8.08.1590; Ibid.—128.—S. 34—36; Ibid.—AR V.—1581.—S. 44; Ibid.—AR V.—1082.—S. 169.
- ³⁵ Ibid.—AZ.—640.—20.02.1590.
- ³⁶ Ibid.—AR.—238.—S. 1—7.
- ³⁷ Bielski J. Op. cit.—S. 151.
- ³⁸ AGAD. AR V.—1982.—S. 185; Ibid.—18434.—55.
- ³⁹ Археографический сборник документов....—Т. 1.—С. 56.
- ⁴⁰ Rps. BUW.—46. F. 46 v.
- ⁴¹ AGAD.—AZ.—228.—S. 1.
- ⁴² Ibid.—868.—S. 83.
- ⁴³ Ibid.—792.—S. 1.
- ⁴⁴ Bielski J. Op. cit.—S. 145—146.
- ⁴⁵ Rps. BUW.—46.—F. 46 v.
- ⁴⁶ Listy...—S. 22.
- ⁴⁷ Rps. BUW.—F. 46 v.—47 v.
- ⁴⁸ Listy...—S. 13—14; AGAD.—Zbiór dokumentów papierowych.—4008.—S. 1.
- ⁴⁹ Архив ЮЗР.—Ч. 3.—Т. 1.—С. 32.
- ⁵⁰ Rps. BUW.—46.—B. 46.
- ⁵¹ Грушевський М. С. Матеріали...—№ 1.
- ⁵² Жерела...—Т. 8.—С. 69.
- ⁵³ Антонович М. Вказ. праця.—С. 89.
- ⁵⁴ Архив ЮЗР.—Ч. 3.—Т. 1.—С. 34—35.
- ⁵⁵ Жерела...—Т. 8.—С. 67—70.
- ⁵⁶ Listy...—S. 21—22.
- ⁵⁷ Жерела...—Т. 8.—С. 70.
- ⁵⁸ Bielski J. Op. cit.—S. 152.
- ⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси.—Т. 7.—С. 185.
- ⁶⁰ Bielski J. Op. cit.—S. 178.
- ⁶¹ Архив ЮЗР.—Ч. 3.—Т. 1.—С. 36.
- ⁶² Грушевський М. Історія України-Руси.—Т. 7.—С. 154.
- ⁶³ ЦДАДА Росії.—Ф. 79.—Оп. 1.—Кн. 22, арк. 221 зв.
- ⁶⁴ Николайчик Ф. Указ. соч.—С. 432; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.—К., 1990.—Т. 2.—С. 70.
- ⁶⁵ Bielski J. Op. cit.—S. 152.

Примітки із стор. 107

- * Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1994.—№ 2—3.
- ¹ Так називалися в період німецько-фашистської окупації України колишні колегоспи.
- ² Прізвисько М. Лебедя.
- ³ Мається на увазі Іван Пилипович Федоров.
- ⁴ Мається на увазі Українська самостійна соборна держава.
- ⁵ Мається на увазі розпорядження.